

ЗА НЯКОИ ОБЩИ ЧЕРТИ В РАЗВИТИЕТО НА СТАРОСЛАВЯНСКИТЕ ЛИТЕРАТУРИ

Боно Ст. Ангелов

Няма никакъв спор — старите литератури на българи, сърби и руси показват някои общи черти в съдържание, тенденции, развитие, стил, жанрове, писатели и пр. Тъкмо това дава основание в историята на общоевропейското литературно развитие те да се разглеждат като група литератури, да се дирят и сочат черти, представляващи нещо ново в това развитие. На тази тяхна безспорна общност до известна степен се дължи и последната публикация на добре познатия и у нас виден съветски учен медиевист Дмитрий Сергеевич Лихачов — „Старославянските литератури като система“¹. По-точно казано, изнесените тук мисли доразвиват и детайлират негови съждения, изказани няколко години по-рано.² Последната му публикация, всъщност разширен и преработен доклад, изнесен в Прага през 1968 г. на VI славистичен конгрес, засяга няколко много важни проблеми из историята на старите славянски литератури: 1. Явления на литературна трансплантация; 2. Старославянската литература-посредница и славянската рецензия (редакция) на византийската култура; 3. Жанрове и видове на старославянските литератури; 4. Старославянските литератури и фолклорът; 5. Старославянските литератури и изобразителните изкуства; 6. Старославянските литератури и действителността.

Очевидно е, че са подхванати не само извънредно важни и интересни въпроси из историята на старите славянски литератури като система литература, но и извънредно трудни за успешно третиране при сегашното състояние на проучването на тези литератури. Това ярко проличава и от разработката на проблемите, дадена от автора — буди възражения, подтиква към размисъл и пр. Впрочем сам проф. Д. С. Лихачов в редица пунктове чувства тази страна на проблематиката, поставя редица въпроси и приканва други учени да пристъпят към тяхното разясняване.

Аз ще изкажа някои мисли само по първите два въпроса. Но преди това — нещо друго. Макар в тази статия Д. С. Лихачов да не засяга подробно въпроса за написване обща история на старите славянски литератури (до XVI в.), той изхожда от позициите на тая теза, която разгъна по-рано в статията си „В чем суть различий между древней и новой русской литературой“. В нея се казва: „Вполне может быть создана единая история литератур южных и восточных

¹ Сп. Литературна мисъл, XIII, 1969, кн. 1, стр. 3—38.

² Вж. статията му „В чем суть различий между древней и новой русской литературой.“ — Сп. Вопросы литературы, 1965, кн. 5, стр. 170—186; също и глава първа на книгата му „Поэтика древнерусской литературы“. Ленинград 1967 г.

славян в пределах до XVI века. И эта единая история литературы не представит собой механического, летописного соединения в хронологическом порядке разнородного материала, различных национальных литератур, а сможет быть понята и написана как единое целое. "Впрочем и в доклада се изказва мисъл за написване на обща история на славянските литератури, защото чрез нея можемо успешно „да се изучи онова, което представлява единно цяло в тези старославянски литератури, и онова, което е у тях национално, местно" (стр. 37). Нима обратната постановка не е по-правилна и най-важно — по-резултатна? Изучаването на отделните стари славянски литератури, техните взаимоотношения естествено ще породи проблем за дирене на общности в развитието им, за закономерности и пр.

Според мене твърде рано е още да се пристъпва към такава обща история, защото нейните съставки — старата българска, руска и сръбска литература, особено българската и сръбската — не са добре проучени. Дори българската литература през IX—X в., въпреки многото изследвания, не може да се счита за напълно разкрита. А какво знаем за нашата литература през XI—XII в.? Не е ли твърде малко, не се ли продължава остарялата традиция за преследвано и унищожавано от византийската власт книжовно творчество? Къде са изследванията, дори и само статистически, за българската книжнина през XIII в.? А не е ли все още твърде словесно убеждението за голям разцвет на нашата книжнина през втората половина на XIV в.? Така е и за другите векове.

Но въпросът за богатството на книжнината има и друга страна — богатство на духовния живот, зараждане и развитие на идейни течения, връзки с други страни, влияние, взаимодействие и пр.

Въпреки извършеното досега, богатата преводна литература все още остава недостатъчно изследвана, особено що се касае до нейното художествено въздействие върху развитието на нашата оригинална творческа мисъл. Не на последно място стои и печалният факт, че голяма част от нашата книжовна продукция, доколкото е оцеляла, се памира на съхранение в разни библиотеки и музеи (предимно в чужбина), не е показана в пълнота откъм съдържание. Малко са монографиите, свързани с живота и делото на видни старобългарски писатели.

Приблизително такова е състоянието на проучванията и върху старата сръбска литература, а също и върху старата румънска литература, която се е развивала в постоянен досег с литературата на българи, руси и сърби. Какви са по-конкретно отношенията между българската и сръбската литература изобщо и частно от края на XII и през XIII в.? Как върви общуването, къде се извършва, какви причини го обуславят? Кога и какво определя тенденциите на обособеното народностно развитие на сръбската литература, с типичните за нея литературни жанрове, с богатството на летописните, биографичните и воинските съчинения? Не по-изяснени са и въпросите, свързани със средновековната румънска литература. При такава състояние на историята на тия литератури целесъобразно ли е да започваме с обобщенията, дирене на закономерности в развитието им? Неизвестното частно в никой случай не може да спомогне за изясняване на общото.

Бих желал да поясня — не съм против инициатива да се предприеме написване история на старите славянски литератури. Дори и при сегашното състояние на проучването на отделните славянски литератури — българска, руска, сръбска, към която естествено ще се включи и старата румънска литература — такава задача е възможна и полезна, но при условие отделните литератури да бъдат доста самостоятелно разработени. Разбира се, ще има и глави от по-общ характер, в които може да се набележат някои техни общности, тенденции и пр. Впрочем мисълта за такава история е много отдавнашна, но въпреки това досега не е осъществена поради нейната сложност и недостатъчност в разработката на отделните литератури. В едно свое писмо (17(30) септ. 1911 г.) В. Ягич пише на

А. Шахматов: „Церковно-славянскую литературу, я думаю, следует изложить в одном обозрении, не различая по редакциям текстов, что русское, что болгарское, что сербское. Ведь это очень часто дело случая.“¹

От самия наслов на изследването се вижда, че Д. С. Лихачов разглежда „славянските литератури като система“. А под система на литературата той разбира „определено съотношение на нейните части помежду им: на видовете литература (преводна и оригинална, църковна, историческа, естественонаучна, публицистична и др.), на нейните жанрове, на нейните отделни произведения. В понятието система на литературата се включва освен това и отношението на литературата към другите области на културата: към науката, религията, обществената мисъл, към различните изкуства, фолклора и т. н. Накрая към системата на литературата спада и нейното отношение към културите и литературите на други страни и народи“ (стр. 3).

С други думи, в системата на литературата намира отражение целият обществено-политически, църковен, културен живот на даден народ. Тази правилна постановка за широкия обхват на литературата дава основание на автора така да постави своята задача: „Няма да се ограничавам само с една от старославянските литератури, а ще взема цяла група източнославянски и южнославянски литератури, които представляват известно единство; техните структури на тоя най-стар етап не могат да се разгледат поотделно, изолирано една от друга, тъй като съотношенията им също представляват от себе си една система. Резките граници между националните литератури са явление от много по-късно време (настъпването на това време е различно в различните славянски литератури“ (стр. 4).

И така той съзира не само „известно единство“ в развитието на тези литератури, че те „представляват от себе си една система“, но и това, че между тях няма съществени граници, защото „резките граници между националните литератури са явление от много по-късно време (настъпването на това време е различно в различните славянски литератури)“. За „известно единство“ правилно е да се говори, то е очевидно в съдържание, обща насоченост, любими писатели, стилни средства и др.

Но редом с това има и различия в съдържанието, тенденциите, писателите, стила, и то по едно и също време на развитието им. И тъкмо поради това говорим за стара българска литература, стара сръбска или стара руска литература. Макар да имат общи черти, те не се покриват. И ако е дума за по-чувствителна близост между тях, то безспорно по-близки във всяко отношение са старата българска и сръбска литература, които представляват в своето развитие изобщо нещо по-обособено и единно по отношение на староруската литература, намерило хубав израз дори и в графиката на техните ръкописи. От друга страна, не бива да изпущаме и този важен факт за общността в развитието на разглежданите литератури — задължителната и за тях книжовен фонд на култовите книги и на свързаните с тях богословско-догматически съчинения. От извънредно важно значение за тази общност е и общият извор — богатата и разнообразна византийска литература и култура.

Когато говорим за някоя от тези стари литератури, ние разбираме и ценим не толкова християнските църковно-култови книги, които са едни и същи за всички християнски народи, а ценим съчиненията, плод на оригинална творческа мисъл на представител на някоя от тези литератури, като в това число редно е да включваме и компилативните творби. А всяка от въпросните литератури безспорно има такива творби, които съществено я отличават от близките ней литератури. Нещо повече дори — нерядко още от самото прочитане на някое анонимно съ-

¹ Вж. Документы к истории славяноведения в России (1850—1912). М.—Л, 1948, стр. 328.

чинение може да се каже къде е възникнало, дали принадлежи на българската на сръбската или на руската литература.

Едно съображение от чисто хронологичен характер — при дадената от проф. Лихачов постановка за липса на „резки граници“ (макар че този термин не е изяснен), какво става с българската литература, която предхожда със столетие руската, а сръбската с още повече време? С коя древна славянска литература се съпоставя? Каква е реалната ѝ роля в общия ход на славянския литературен процес и частно на руския и сръбския книжовен живот? Наистина оценки в тая насока има, като например: „Изпреварилата другите славянски страни България извършва велико дело, като приобщава и себе си, и литературите на другите славянски страни към общоевропейското развитие и наред с това създава общ литературен език за всички православни славянски страни, а частично и за някои неславянски (Молдавия, Влахия и др.)“ (стр. 18; вж. още стр. 3). Но това не е достатъчно.

Тезата на Д. С. Лихачов поставя старата българска литература, особено нейното богато развитие през IX—X в., в еднакво положение спрямо литератури, чието развитие започва много по-късно. Всичко е поставено на общи начала, без хронологическа диференциация. При тая постановка не се вижда големият принос на българския народ в културния живот не само на православните славяни, но и изобщо в общочовешката култура. Защо например на общо основание постоянно се говори за южнославянски литератури (под които се разбира българска и сръбска), за сръбски книжовни прояви, когато те са значително по-малко, защото сръбската литература започва едва от края на XII в.? Защо се изравнява няколковековната българска книжнина с прояви на сръбската книжнина почти само от XIII в.? (Трябва да кажа — сам авторът пише, че ще се ограничи „само с най-стария период на славянските литератури — IX—XIII в.“).

Важен момент в доклада на Д. С. Лихачов са съжденията му по въпроса за взаимоотношенията на литературите и културите помежду им. Той намира, че досегашните три насоки на издирване по този въпрос (общност и родство по произход, „влияние“ от една литература върху друга, типологически сходства и различия) вече не удовлетворяват учения, че не изразяват пълно и точно взаимоотношенията. С оглед на такава нова постановка и изяснение на проблема са изказани в общотеоретичен план редица свежи и задълбочени мисли, характерни за творческия натюрел на Д. С. Лихачов като учен. И тъкмо тяхната постановка поражда известни резерви, въздържаност, възражения. Аз съм съгласен, че „литературите живеят, като си взаимодействуват, и формите на това взаимодействие са безкрайно разнообразни. При това типове взаимодействия между литературите са често част от тяхната структура...“ (стр. 5); че „проблемата за определяне на самия тип влияние на чуждите литератури върху славянските и взаимното влияние на славянските литератури в широк план не е поставена“ (стр. 5); че „влиянията на една литература върху друга могат да бъдат от различен тип. Типовете влияние в литературите са тясно свързани с типовете влияние на културата като цяло. Литературните влияния са само част от влиянието на културите помежду им.“ (стр. 5); че „чуждите влияния се оказват действени само в такава степен, в каквата те отговарят на вътрешните потребности на страната“ (с. 7); че „отношенията между влияещата и изпитващата влияние страна могат да бъдат твърде сложни“ (стр. 7) и пр.

Сложна, крайно сложна е наистина картината на взаимоотношенията преди всичко между славянските литератури и византийската литература и култура, а после и между самите тях. Ето поле, дето трябва да се хвърлят много творчески сили. Такъв опит прави Д. С. Лихачов чрез общата теоретична постановка на проблема. И може би поради непривеждането на конкретна аргументация, из-

казаните съждения за мене не са достатъчно убедителни. Като намира термина „влияние“ за недостатъчен вече да изрази истинското взаимоотношение (макар че не го изключва изцяло в културната практика на народите), Д. С. Лихачов внася нов термин — трансплантация, за пренасяне на явление от една страна в друга, тук предимно Византия. Изобщо направен е ненужен опит за стесняване съдържанието на понятието влияние, схващано досега най-широко: политическо, културно, литературно, църковно, стилно-композиционно. Това явление, разбира се, и в досегашните изследвания не е схващано чисто или само механическо, а като дълбоко всмукан творчески процес, обусловен от конкретни исторически условия. Другояче то е немислимо, невъзможно в самия живот. Или доколкото е имало опити за насилствено прокаране на някакви форми или идеи, несвързани с живота, те са пропадали.

Лихачов пише: „Недостатъчността на термина „влияние“ може да се посочи и в редица области на византийското въздействие. Затова в много случаи е по-правилно да говорим не за „влияние“ на отделни културни явления от Византия, а за пренасянето на тези явления. Това пренасяне обаче е съвсем своеобразно. То не е механическо и с него животът на явлението не е свършвал. На новата почва пренесеното явление продължава да живее, да се развива, придобива местни черти“ (стр. 8). Противопоставени са два термина влияние — пренасяне. Влиянието е много по-дълбоко явление, дълбок процес, отколкото пренасянето, чиято правилна дефиниция всъщност важи за понятието влияние.

Малко по-нататък Д. С. Лихачов доуточнява: „Всичко изложено ни кара да отделим една категория явления от културното въздействие на Византия, в която трябва да виждаме не проява на „влияние“, а проява на трансплантация на византийската култура на славянска почва. Явленията се присаждат, трансплантират на нова почва и тук продължават самостоятелен живот при нови условия и понякога в нови форми. . . Паметникът живее във всяка епоха, приема нови форми и се изпълва с ново съдържание. Той е подобен на растение, изменящо се под влияние на климатическите и новите природни условия“ (стр. 9).

Мисля, че без да употребяваме новото понятие трансплантация, а ако си служим и със старото понятие влияние, можем да вложим, както и досега сме влагали същото съдържание, за което се застъпва Д. С. Лихачов — широко проникване в живота, самостоятелен живот при новите условия, малко отличете от местните произведения и пр. Изненадва обстоятелството, че когато се говори за трансплантация, има се предвид само византийската култура и литература. Възниква въпрос — дори и ако приемем или ако навлезе в науката този термин, не ще ли се говори за трансплантация, идеща от България, от развитата вече българска литература и култура? Безспорно е, че старата руска култура и литература се изгражда въз основа на два главни фонда — византийски и български. Разбира се, сами по себе си тези фондове нищо не можеха да извършат, ако биха чисто механически, ако нямаше вътрешни условия, подходяща почва, за да се вкоренят. Внесени отвън и съчетани с предишната руска духовност, те спомагат за създаването на древната руска литература такава, каквато е, каквато я знаем — богата с оригинални и преводни съчинения, влязла в досег с много народи. Няма съществено значение как ще наречем явлението — внасяне, пренасяне, влияние, трансплантация, — важен е неговият резултат, който е един и същ — включване в духовния живот на съответния народ, участие в оформянето и развитието на неговата култура и литература. Трудно можем да си представим напълно затворена култура, невлизаша в една или друга връзка с други национални култури. Кръстовките тук са толкова сложни и разнообразни, че едва ли може да се поддадат на детайлиране.

Понятието „трансплантация“ в старите славянски литератури, въпреки направените разяснения в доклада, си остава неизяснено както по отношение на

неговата функция, така и по отношение на обусловилите го фактори. При това положение понятието „трансплантация“ не е по-точен израз от понятието „влиание“ или „взаимовръзки“.

Едрите линии на културния контакт остават. Поради това нуждае се от чувствително изясняване изказаната от Д. С. Лихачов мисъл, отнасяща се за преводната и оригиналната литература. Той пише: „От изложеното е ясно: не можем механически да делим староруската литература (а заедно с нея и други старославянски литератури) на „оригинална“ и „преводна“. Това деление би било подходящо за литературите на новото време с техните устойчиви текстове. При старославянските литератури работата е много по-сложна. Така наречената „преводна“ литература е органична част от националните литератури; тя няма точни граници, които да я отделят от „оригиналната“ литература. Преводачите и преписвачите в по-голямата си част са съавтори и съредактори на текста. Текстът на преводните произведения живее също така, както и текстът на оригиналните. Наред с това той има сложно отношение към оригинала, от който е направен преводът. Преводният паметник участва в общото развитие на литературата, която го е приютила, той реагира на измененията в идеологията и литературните вкусове на новата среда. От друга страна, самата оригинална литература вследствие ограничеността на средновековните представи за авторска собственост е включвала в себе си елементи на преводни паметници, трансформация на идеи, образи и представи, заимствувани от чужди литератури“ (стр 9—10).

Независимо от изказаните хубави съждения за взаимоотношенията между преводни и оригинални творби, независимо от това, че няма „точни граници между оригиналната и „преводната“ литература“ (стр. 10), аз мисля, че ние на общо основание може да си служим с тези термини, понеже те вярно изразяват литературния процес. От само себе си се разбира, че ние сме длъжни да държим сметка за сложността на тези взаимоотношения. Преводната книжнина в историята на старата българска, руска и сръбска литература, независимо от това, дали прониква готов вече превод в някоя от тези литератури или се превежда направо от гръцки език, играе необичайно голяма роля. Независимо от по-активното или по-пасивно отношение на славянския книжовник-преводач тя все си остава чужда творба, преведена с оглед на определени църковни, политически и културни цели. Творби, нямащи дълбок обществен резонанс, нямат и траен живот в литературното развитие. Възниква въпрос, ако тези съчинения не са „преводна“ литература, тогава какво са?

*

Отхвърлил това традиционно деление на литературите, Д. С. Лихачов прави опит, въз основа на „вътрешните свойства на самия литературен материал“, да намери в развитието на старите славянски литератури „други принципи за деление на литературата на дялове“. Един от тези принципи, на който той подробно се спира, е така определен: „Старославянската литература-посредница и славянската рецензия (редакция) на византийската култура“. Направен е дълбок анализ на историческото развитие на южните и източните славяни, дадено в тясна връзка с духовното развитие на Византия. Оттук идват големите и нови обобщения на автора, които естествено пораждат не само резерви, но и възражения. Преди всичко можем ли, правилно ли е целия духовен живот, цялата култура на славянските народи от Южна и Източна Европа да представяме като подражание, продължение, трансплантация на богатата византийска култура? Същото се отнася и за славянската литература - посредница. Разбира се, у Д. С. Лихачов тази мисъл не е така опростено изказана, но съжденията естествено водят към такъв извод. Нима славяните не са имали и преди това своя

култура, която се съчетава отпосле с влиянията отвън, главно от Византия, и създават култура, имаща и свои особености? Той обобщава: „Тази литература-посредница не е филиал на византийската литература, н о т я без съмнение е филиал на византийската култура. Тя принадлежи към византийската духовна култура. Поради това можем да кажем, че литературата-посредница сякаш е част от редакция или рецензия на византийската култура“ (стр. 14).

Вярно е, че авторът уточнява възприемането на тази култура от славяните, „Елементите на византийската култура — пише той, — трансплантирани в славянските страни, силно модифицират оная византийска култура, която съществува в родината. Византийската култура в славянските предели е породена от византийската култура, израсла на нейна основа, но не е тъждествена с нея. Славянската рецензия на византийската култура има поради това свое собствено лице. Това е някакво ново единство на религия, светоглед и обществени възгледи, литература, живопис и архитектура“ (стр. 17).

Съвсем не е дума да се отрича огромното и всестранно влияние на Византия, а е дума за намиране на по-верни съотношения между Византия и славянския свят. Тук именно Д. С. Лихачов може би трябваше да се спре повече на една мисъл, само мимоходом изказана у него — за значително големия дял на славяните в изграждането на византийската култура, което улеснява нейното проникване в отделните славянски страни. По този въпрос доста подробно и аргументирано писаха напр. В. Н. Лазарев и Ив. Дуйчев.

*

Съжденията на Д. С. Лихачов за т. нар. от него „старославянска литература-посредница“ също будят известни възражения. Какво представлява тази литература? Ето няколко определения: „Към явлението трансплантация се доближава още едно явление, на което трябва да обърнем внимание, когато изучаваме общите форми на византийското влияние. Това е образуването на една обща за всички страни на южното и източното славянство литература-посредница . . . Това не е само литература, „пропускаща“ през себе си отделни литературни произведения от други литератури — това е литература, която създава особен международен фонд от паметници, съществуваща като единно развиващо се цяло едновременно на националните територии на редица страни. Тя не толкова „пренася“ чужди произведения, колкото създава собствен литературен фонд въз основа на чуждите. Нейните произведения съставят едно органично цяло, съществуващо едновременно в редица страни, обединяващо тези страни в резултат на общуване и културно единство“ (стр. 10, подчерт. — Б. А.); „Общославянската международна литература-посредница, появила се в резултат на отделяне от различните национални литератури на известна тяхна обща част, е била подходяща почва за създаването в бъдеще на високи национални литератури“ (стр. 18); „Такава наднационална единна литература-посредница съществува и у южните и източните славяни. Тя притежава свой наднационален църковнославянски език, общ за всички южнославянски и източнославянски литератури фонд от паметници и единна литературна съдба, единно литературно развитие“ (стр. 11).

И започва обосноваването на така издигнатата теза, като особено много внимание е отделено върху основния фонд на литературата-посредница, нейното отношение към византийската литература и култура, нейното попълване с нови преводи и произведения, поява на местни школи, тяхна връзка с византийската култура и пр. Въпреки всичко въпросите остават само набелязани, поставени и стоящи пред науката за разработване. Това добре чувствава и Д. С. Лихачов, който казва: „Убеден съм, че конкретните изследвания на състава на тази обща за всички южни и източни славяни писменост и на нейното развитие ще покажат

нейните отличителни черти като единно цяло и ще помогнат тъкмо с това да се изяснят „принципите на нейния подбор“. Но и сега можем да кажем, че подборът е правен не във Византия, а в самите славянски страни (мимоходом ще кажа, едва ли винаги — Б. А.) и той се определя не толкова от състава на съвременната византийска литература, колкото от потребностите на славянските страни. Това е процес на усвояване-борба, където действуват сили на привличане и отблъскване“ (стр. 14).

Аз също съм убеден в това и очаквам конкретните изследвания, за да покажат действителния процес на сложните южно-и източнославянски литературни взаимоотношения, както и взаимоотношенията им с Византия. При сегашното състояние не ми е ясно какво всъщност представлява тази старославянска литература-посредница, какъв е нейният вътрешен процес, кой, как и защо я създава, каква е нейната задача и роля във вековното културно и политическо развитие на южните и източните славяни. В какво и как се изразяват конкретно нейните връзки с отделните славянски литератури, кой и как определя пропорцията, не е ли имало противодействащи сили срещу доминиращата наднационална литература-посредница?

Особено несвоевременна и неприемлива ми се вижда мисълта за наднационалния характер на старославянската литература-посредница, за междунационалния фонд от паметници, че нейните произведения съставят едно органично цяло, развиващо се едновременно на националните територии, че тази наднационална единна литература-посредница притежава даже и „свой наднационален църковнославянски език“ (стр. 11). В тази обща постановка изчезват или почти изчезват отделните национални литератури, известна връзка с които уж литературата-посредница има или трябва да има. Поне в настоящия момент друго не е показано. Най-напред не може така категорично да се говори за междунационален литературен фонд, за единно литературно развитие, имашо и единна литературна съдба. Историческият ход на отделните литератури, за които е дума, определено свидетелствува за по-друго явление, за известни различия в развитието им, за национални особености, за нееднаква съдба. Тези литератури се развиват при доста различни политически, икономически, културни, църковни и географски условия, което естествено обуславя известни различия както в съдържанието им, така и в съдбата им. Да вземем дори един чисто външен елемент в това развитие — книжовната продукция на южните славяни не може да има никакви съизмерения с огромната, неизчерпаемата книжовна продукция на руския народ, взета дори за времето до XIII в. Такова съизмерение също не може да става и спрямо жанровото богатство на руската литература, по битувашите в нея съчинения (независимо преводни или оригинални), по големия брой на домашни, оригинални творби, обемността на тези творби, активния ѝ досег, освен с българската и византийската литература, още с литератури на европейския Запад или с литератури, свързани с Изток.

Безспорно е едно — преди да има, преди да се зародят тенденции за общност в литературното развитие на южните и източните славяни, има добре оформени отделни национални литератури, намиращи се в постоянна и активна връзка, отначало българска и руска, а после и сръбска. Трябва винаги да се отчита мястото, ролята и значението на тези национални литератури в общия ход на културния живот на тези славяни, пък и на по-широка общоевропейска основа. Не бива заради имагинерната старославянска литература-посредница да забравяме, да пренебрегваме старите литератури на българя, сърби и руси.

Доколкото можем да говорим за общност в историята на тези литератури, за единен фонд и пр., това е по-късно явление и то е резултат от историческото развитие на отделните литератури. Общността обаче е плод на частното. Преди да изясняваме общността, дължни сме да обърнем по-голямо внимание на ча-

стното, т. е. на българската, руската и сръбската литература през средните векове, в чиято история има още толкова празнини. Общността не бива да поглъща частното, своята съставка. В противен случай ред важни, характерни особености в разволя на славянските литератури остават вън от обсега на литературата-посредница, губи се националното, породилото се в тия литератури, техния специфичен влог. Всеки народ, уважаващ своята история, не може да не държи сметка за това. Възражения буди и следната мисъл на Д. С. Лихачов: „Оригиналната българска литература е представена в Русия от съчиненията на Кирил и Методий, Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх Български, Презвитер Козма, Черноризец Храбър и др. Но цялата тая литература е „славянска рецензия на византийската култура“ — литература-посредница, която е в състояние да задоволи потребностите на другите славянски страни“ (стр. 20).

Върховете на нашата стара литература от периода на нейния „Златен век“ някак си са представени едностранчиво, само като проводници и разпространители на византийското културно проникване у нас, а чрез нас и в чужбина, а не и като убедени, твърди и ентузиазирани творци на една нова култура — старобългарска и славянска, която изявява претенции не само за съществуване, но и за важна роля в историческия живот на славянските народи. Наистина тя се развива на основата на византийската култура, срещу която по принцип изобщо не се води борба. Борбата е срещу пагубното византийско политическо влияние. Типични в това отношение са силно колоритните писатели Презвитер Козма и Черноризец Храбър.

Изобщо съдържанието на понятието „литература-посредница“ не е достатъчно изяснено. Още по-неизяснени остават засега два въпроса — функцията, предназначението на тази литература, и второ — в какво отношение е тя спрямо националните литератури, каква е границата между „литературата-посредница“ и националните литератури. Как се използва единият и другият литературен фонд? Има ли и каква е разликата в езика, на който са написани двата литературни фонда?

*

Неточни са според мене и мислите за т. нар. „наднационален език“, на който е писана „наднационалната литература-посредница“. Такива определения има на няколко места: „Тя притежава свой наднационален църковнославянски език“ (стр. 11); „Тази единна славянска литература е притежавала, както вече казахме, и единен славянски език“ (стр. 15); „Наличието на общ за цялото източно и южно славянство език е показател за наличие и на обща култура“ (стр. 18) и др. Отбелязвайки правилно, че църковнославянският (сиреч старобългарският) език „е национален език, български по своя произход“, проф. Лихачов неоснователно приписва на този език наднационална функция доста продължително време (стр. 19).

Такава функция старобългарският език има само в началното си развитие, както и в началното развитие на отделните славянски литератури (руска и сръбска), а не и изобщо в развитието им. Дори и за твърде ранно време налице са известни промени съобразно особеностите на съответния славянски език, на който се пишат нови ръкописи, напр. ръкописите, възникнали в чехоморавски земи. На такава основа се появяват отделните редакции на старобългарски език — чехоморавска, руска, сръбска; те са израз на това, че писмеността трябва да бъде възможно по-близко до живата народна реч, да бъде разбираема. Нали този принцип заляга в делото на Кирил и Методий? Нали това е новата, отличителна страна в делото им, срещу което се подема остра борба?

Появата на редакциите е израз на определени тенденции за по-голяма близост до народната реч. Първоначалното проникване и възприемане на ръкописи, писани на старобългарски език, по-късно не задоволява образованите люде, не удовлетворява напълно възникналите обществени нужди от писменост. Ето

защо в ръкописите почват да се внасят езикови промени — фонетични, речни-
кови, синтактични. Основният фонд на речта, доколкото езиковите разлики по
онова време не са били много големи, си остава, което именно обуславя общодо-
стъпността му, взета в едър мащаб. Тъкмо това определя активната функция
на Кирило-Методиевия език отначало във Великоморавия, а после сред руси и
сърби, обогатен и от книжовната дейност на техните ученици в България. От
друга страна, и самият книжовен език, сътворен от Кирил и Методий, търпи
непрекъснато развитие и сред българския народ, има своя история, стигаща
до наши дни. Ще приведа една мисъл на историка на българския език проф.
Кирил Мирчев: „Взети вкупом, старобългарските паметници (има предвид
паметници от X—XI в., бележка Б. А.) отразяват в езиково отношение най-
старинната, документално засвидетелствувана фаза от развоя на българския
език. Значение има в случая старинният фонетичен характер на отразения в тях
език. Както фонетичното, така и морфологичното единство на паметниците е
нарушено донякъде под влияние на различни български диалекти от X и XI в.
и под влияние на естествен развой в една или друга посока, изживян от бъл-
гарския език в посочения период време. С това значението на паметниците за
проучване развоя на българския език се повишава. Те могат да се смятат за верни
отразители на общото състояние на българския език през X и XI в. . . В старо-
българските паметници. . . са намерили място редица диалектични черти,
които ни дават известна, макар и слаба представа за диалектното разде-
ление на българския език през X и XI в. Не може да се каже, че в памет-
ниците са засвидетелствувани целокупните диалектични особености на българ-
ския език от този период. В основата на старобългарския литературен език
остават да лежат главните граматични и лексикални особености на солун-
ския говор (подчертано Б. А.).“¹

Поради всичко това не е точна мисълта на Д. С. Лихачов, че ролята и зна-
чението на църковнославянския език са аналогични на ролята и значението
на латинския и арабския език“ (стр. 19). Както вече казах, старобългарският
език, за който всъщност е дума, не е неподвижен, загинал, мъртъв език като
латинския, а, обратно, постоянно се развива и обогатява. Така е и с останалите
национални езици. Функции на общ книжовен език на българи, сърби и руси
изпълнява т. нар. черковнославянски език, оформил се от XVI в. насам и изиграл
наистина важна роля в културния живот на тия славянски народи, особено в
живота на българския и сръбския народ. Впрочем в тази насока има още много
непrouчени подробности из историята на старите славянски книжовни езици,
по-точно из историята на старобългарския език, неговите връзки, неговата роля
в развитието на руския и сръбския книжовен език.

И още нещо — въпреки близостта на старите славянски книжовни езици,
понякога се срещат изказани мисли, които определено говорят, че книжовник
от една народност не разбира напълно ръкопис, принадлежащ на друга славянска
народност. Вярно е, и то е съвсем естествено, че такива оплаквания зачестяват
по-късно, от XV в. насам. Но срещат се и от по-ранно време. Само няколко при-
мера. В послесловието към сръбски ръкопис от 1374 г., Цветен триод, между
другото се казва: „Извода святогорска правога, все на реду и съ типикомъ и
съ охтоикомъ, нища да не липа, извода новогa, нь истинь, воугарского языка. Терь
богъ вѣсть велма ни е било усилно прѣставлѣти га на сръбскы языкъ“ (вж. А. В о-
стоков, Филологические наблюдения. СПб 1865, стр. 178); в ръкопис от XVI в.:
„Не могъ чтати, оти е рышко писаніе, ами да би сръпско било, та би. . . Сиа
книга рушка, тере ю не могу чтати“ (вж. Е. Э. Гранстрем, Описание русских
и славянских пергаменных рукописей. Ленинград 1953, стр. 27); сръбският кни-

¹ К. Мирчев, Историческа граматика на българския език. София, 1963, стр. 10.

жовник Симон през 1560 година се оплаква: „Писахъ изъ извода стара бугарски заношено“ (вж. Подаци из Фрушкогорских манастира. — Споменик, XIX, 1892, стр. 44); Йов Шишаговац през 1615 г.: „Изводъ, отъ кого писахъ, велми бѣ тѣжакъ, почто бѣше рускѣй рукописъ, и азъ невѣжда езыку тому, и великъ трудъ подехъ, точію богъ вѣсть“ (вж. ръкопис № F.I. 736—Ленинград, Публична библиотека „Салтиков-Шчедрин“).

*

Накрая няколко думи за публикацията на проф. П. Динеков „Общност и различия в развитието на старите славянски литератури“, ¹ понеже е тясно свързана с някои от въпросите, за които се говори. Напълно споделям изнесените в нея мисли, в които се оспорва възможността за написване обща история на българската, руската и сръбската литература до XVI в., за тяхното единно литературно развитие, единен език и пр. Само една негова мисъл: „Съвсем очевидно е, че литературите на българи, сърби и руси още в началните си прояви показват редица народностни черти и тръгват по самостоятелен път на развитие. Това важи и за литературите на останалите славянски народи. Иначе не би могло и да бъде, защото всяка литература е свързана с конкретна историческа и национална действителност и отразява определен исторически процес. . . . Общността на редица литературни явления не отменя националния характер на литературното развитие в тези страни; това литературно развитие върви все пак по свои пътища, обусловени от националните обществено-политически условия; колкото и допирни точки да има, историческата съдба на българи, сърби и руси е твърде различна“ (стр. 56, 58). Не съм чел статията на проф. К. М. Куев, поместена в предишната книжка на сп. „Литературна мисъл“, поради което не мога да взема отношение по нея.

Както вече казах, поставените от проф. Д. С. Лихачов въпроси са много интересни и важни за историята на славянските литератури. Самият опит да бъдат поставени и да се потърси тяхното обяснение или разрешение е също важен, защото подтиква и други учени да се изкажат по тях. Безспорно тази дискусия ще спомогне за по-усилено разработване на набелязаната сложна проблематика, в резултат на която ще бъдат коригирани мисли както на Д. С. Лихачов, така и на останалите участници в дискусията. В такъв план аз виждам преди всичко значението на доклада, а не толкова в решенията на проблемите, за които бе дума. Оживеното обсъждане на неговия доклад в Прага през 1968 г. е израз не само на актуалността, но и на недостатъчната убедителност в разработката на проблема, на свой ред обусловена от недостатъчното проучване на южнославянските и руската литератури, по-точно техните взаимоотношения. А що се отнася до южнославянските литератури, тяхното проучване е още по-назад в сравнение с руската — както поотделно за всяка от тях, така и за взаимните им връзки. Тук дори статистически проучвания не са проведени, които да разкрият какви преводни и оригинални съчинения притежават, кои преводни съчинения преобладават, кои писатели са любими, в какви ръкописи се срещат творбите им, има ли и какви са различията в отделните преписи, доколко съществуват компилации от тях и пр. Липсват статистически данни изобщо за южнославянското книжовно богатство, колкото и неточно да го представят сегашните ръкописни сборки. Не са разкрити ярко главните книжовни средища и книжовни школи, връзките помежду им. Неподходящо е въпросът за обща книжовна дейност между южнославянски и гръцки дейци, макар че и въпросът за такава южнославянско-руско книжовна общност се нуждае от допълнителна разработка. Да се надяваме, че в скоро време ще се подема проучвания и в това направление, което безспорно ще бъде твърде плодотворно.

¹ Славянска филология, т. XI, София, 1968, стр. 49—61.